

Het ontstaan van *Hoofdsom der historie*

Wilken Veen

Als ik een wat meer pathetische aanleg had, zou ik u hebben toegeroepen: ‘Doet uw schoenen van uw voeten, want de grond waarop u staat is heilig’, want hier, in de Willem de Zwijgerkerk, is het allemaal gebeurd, bijna al het cursusmateriaal dat in dit vijftiende deel van het Verzameld Werk van Miskotte is verzameld, is hier geboren. Dus toen mij gezegd werd dat het bestuur voornemens was om deze bijeenkomst in Utrecht te beleggen, heb ik daartegen onmiddellijk geprotesteerd, en gelukkig had het bestuur daar alle begrip voor (mijn dank daarvoor). Overigens, als jullie als bestuur op deze manier een rondgang zouden willen maken langs de plaatsen waar Miskotte actief is geweest, zou de presentatie van deel zestien, waarin ‘Om het levende Woord’ centraal staat in Leiden gehouden moeten worden en kan het zeventiende en laatste deel heel goed in Utrecht worden gepresenteerd, waar Miskotte geboren en getogen is.

We houden vandaag de werkverdeling aan, waaraan Willem en ik ons bij de productie van dit deel steeds hebben gehouden. Dat wil zeggen: ik heb het vooral over Hoofdsom der Historie waar ik me mee bezig heb gehouden, terwijl Willem het heeft over het overige materiaal, dat wij uit diverse bronnen bij elkaar gesprokkeld hadden, en hij bewerkt heeft.

Desondanks begin ik met een kleine grensoverschrijding, want als mij gevraagd zou worden, wat de mooiste zin uit het hele boek is, dan komt die niet uit de Hoofdsom, maar uit het niet eerder gepubliceerde materiaal over de profeet Elia. Daar zegt Miskotte op 6 april 1943 (in het boek op pagina 313): ‘De dienstknechten van Heer zijn daarom alleen verantwoordelijk voor hun taak, niet voor de uitkomst.’ Ik kon wel huilen toen ik die zin las. Enerzijds omdat het me troostte over een Amstelkerk die vrij kort na mijn vertrek daar werd opgeheven als preekplek van de PKA en over het feit, dat het Leerhuis, waaraan ik de laatste vijftien jaar tot mijn emeritaat gewerkt had, geen opvolger voor mij kreeg. Anderzijds omdat ik opnieuw beseftte, hoe funest het is als een kerk verwoed probeert de maatschappelijke trends te ontdekken en te volgen, om toch maar vooral succes te hebben bij een jongere generatie. Een poging overigens die desondanks telkens mislukt, juist omdat ze zich blindstaart op een gehoopte uitkomst en een gewenst succes. Bedenk wat je taak is, niet wat het meeste succes of profijt op zou kunnen leveren. Daarvoor en daarvoor alleen ben je verantwoordelijk. Herder en leraar, dat ben je, niet de manager of de leider van je gemeente! Maar goed: Hoofdsom der historie, hier ontstaan op twintig avonden tussen 6 oktober 1943 (exact tien jaar voor mijn geboorte) en 24 mei 1944. Het werd in no-time klaargemaakt om uitgegeven te worden, zoals blijkt uit het voorwoord, dat Miskotte in juli 1944 (dus maar twee maanden na de laatste cursusavond) schreef. Het was tachotypisch vastgehouden, schrijft hij. Voor wie dat net als ik in eerste instantie niet kent: een tachotype is een soort van stenografisch systeem waarbij met een machine met 27 toetsen, waarmee lettergrepen en soms hele woorden konden worden getypt, veel sneller geschreven kon worden en men dus in staat was om een gesproken tekst bij te houden. Waarom deze versie toen niet verschenen is, is niet duidelijk. Er was in die dagen papierschaarste, maar uit de dagboeken weten we ook, hoe grote zorg Miskotte over zichzelf en zijn gezin had, voor het geval Edda en Thora in handen van de ‘Germanen’ zou komen. Dat boek werd wel al vroeg in de oorlog verboden, maar het leidde niet tot vervolging van de auteur. De verwijzingen naar de oorlog zijn in Hoofdsom weliswaar enerzijds verhuld, maar kwamen anderzijds wel veel voor en wie weet, wanneer

een kwaadwillend iemand dat wel zou ontdekken. Hoe dan ook, in juli 1945 wordt een tweede voorwoord geschreven, waaruit duidelijk wordt dat het toen uitgegeven boek niet een tweede druk is, maar het eerste dat daadwerkelijk uitgegeven wordt. In eerste instantie had Miskotte niet zijn best gedaan om de spreektaal om te zetten in schrijftaal, omdat, zoals hij schreef, hem daarvoor de tijd toen ten enenmale ontbrak. Later, zo schrijft hij in het tweede voorwoord, kwam de tijd ‘om de tekst te bewerken en op enige punten te preciseren’. Naar we nu vaststellen een fors understatement. Het boek dat bij Callenbach werd uitgegeven, bevatte toen anderhalf keer zo veel tekst als de versie van 1944. Maar ook toen heeft Miskotte niet het hele boek herschreven, maar zijn aanvullingen geformuleerd alsof ze gelijk met het andere waren uitgesproken. Van die tachotypische uitgave, die waarschijnlijk meerdere malen is overgeschreven door de deelnemers aan de cursus, is maar weinig teruggevonden. Waarschijnlijk omdat het niet meer zinnig was die te bewaren toen het boek er eenmaal was. Wij hebben één getypt exemplaar gevonden, waarin helaas een aantal hoofdstukken ontbraken en tenslotte werden mij door Mirjam Elbers de schriftjes overhandigd, die zij op haar beurt weer van Lodewijk Schoch had gekregen, waarin Mevrouw Kraaijenhof-van Kuijk, een complete weergave had geschreven – overgeschreven van die tachotypische weergave van alle avonden. Nu wisten wij dus, wat er in de versie van juli 1944 gestaan zou hebben en wat er later aan toe was gevoegd. De kerkhistoricus in mij wist gelijk, dat dit interessant was: wat durfde Miskotte in ’44 te zeggen en wat wilde hij eigenlijk zeggen. We hebben een voor de lezer niet storende manier gevonden om dat inzichtelijk te maken. Opmerkingen over bijvoorbeeld het lot van de joden, waarvan Miskotte heel goed op de hoogte was, waren inderdaad later ingevoegd.

Dat is natuurlijk niet te verwijten aan iemand die in het laatste oorlogsjaar regelmatig buitenshuis sliep omdat de Grüne Polizei gezochte personen in de vroege ochtend van hun bed placht te lichten. En zoals gezegd, voor de goede lezer, dat is de lezer die ook tussen de regels door kan lezen, zijn ook in de oorspronkelijke tekst al talloze kritische opmerkingen over de Duitse bezetters te lezen. Hoe actueel, hoe politiek kun je zijn in preken of lezingen? Natuurlijk zul je er nu niet meer voor opgepakt worden, maar een politieke of al te directe kritische opmerking worden ook nu niet altijd op prijs werd gesteld. Misschien is het ook wel goed om indachtig onze primaire verantwoordelijkheid voor onze taak, namelijk de verkondiging, te proberen op grond van de analyse van de bijbeltekst iets te leren over het maatschappelijk bestel van toen en nu en niet te veel buiten ons boekje (en buiten het Boek) te gaan. Wij lezen de bijbel nu eenmaal altijd in een dubbele context, die van de schrijver en de tijd waarin hij leefde en die van de hoorder of lezer in onze tijd en het is onze taak - mij lijkt dat de hermeneutiek daarvoor ontwikkeld is - om die twee contexten met elkaar in verband te brengen, zodat ze elkaar over en weer kunnen verhelderen. Dat is wat Miskotte heeft geprobeerd. Hij noemde dat ‘de betere weerstand’ die hij probeerde te bewerkstelligen. Wij hebben er vooral aan gewerkt in tijden van corona – dan heb je immers meer tijd! – bij het uitbreken van de oorlog in Oekraïne was het boek grotendeels klaar, maar het heeft ons er wel bij bepaald, hoe goed het is dat het boek er nu ligt, in hedendaagse taal en met voetnoten om duidelijk te maken waarnaar Miskotte verwijst in zijn toespraken. De hoofdsom van de historie is niet dat uiteindelijk alles – al dan niet door een kernoorlog – naar de verdommenis zal gaan in één groot Armageddon, maar de komst van de Messias en het rijk van de vrede. Actualiteit zal bemoedigend moeten zijn en geen bangmakerij. Voor dat laatste is geen kerk of verkondiging nodig.

Beste mensen, ik noemde al de schriftjes van Mevrouw Kraaijenhof, waarvan we zo uitvoerig gebruik hebben gemaakt, vier cahiers, elk zo’n 150 volgeschreven kantjes, maar een nog veel grotere hoeveelheid aantekeningen over vrijwel alle cursussen die in dit boek verwerkt zijn, werden gemaakt door Jurriaan Kok. Jurriaan Kok was één van de ‘bijbelkringleiders’ die er

later cursus over moesten geven en om dat goed te kunnen doen, maakte hij zeer uitvoerige dictaten van Miskottes lezingen. Hij was sowieso een groot Miskotte-fan. Zelfs preken schreef hij soms mee. En dat alles in een wonderbaarlijk goed leesbaar schoonschrift, waarbij nooit getwijfeld hoeft te worden wat er staat. Hij deed dat ook van de avonden over Hoofdsom. Als we soms twijfelden bij de tekst van Mevr. Kraaijenhof (zou hij dat wel echt gezegd hebben of is dat misschien verkeerd verstaan) dan controleerden we het aan de hand van de aantekeningen van Kok. Zijn zoon Jan was ongetwijfeld de trouwste bezoeker van het leerhuis in de zestien jaar dat ik daar de predikant was, maar ook al heel lang daarvoor was hij actief bij de Kerkenraadscommissie Tenach en Evangelie. Als laatste der Mohikanen is hij daar al zo'n zestig jaar bij betrokken. En de liefde voor Miskotte heeft hij van zijn vader geërfd. De school van Miskotte, die ik eerst met Dick Boer en later met Evert Jan de Wijer leidde, behandelde elk voorjaar en elk najaar op drie avonden een tekst van Miskotte; zo werd ook de hele Hoofdsom gelezen. Jan ontbrak nooit. Hij vertelde me dat hij zich nog heel goed herinnert, hoe zijn vader van de avonden met Miskotte (die vroeg begonnen en eindigden vanwege de Sperr-tijd) thuiskwam en dan gelijk naar boven verdween, om met behulp van zijn aantekeningen en zijn geheugen te noteren wat Miskotte gezegd had. Jan heeft al die aantekeningen van zijn vader bewaard en heeft ze een jaar of vijf geleden aan mij overhandigd uit angst dat het bij zijn dood verloren zou gaan. Er is afgesproken dat als al het werk eraan gedaan is, het allemaal naar het archief in Leiden gaat. Ik had net als Miskotte altijd veel 'intellectuelen' in ons leerhuis, maar een autodidact als Jan, die overal kennis vandaan haalde en tot diep in de nacht bijvoorbeeld op de Duitse televisie de uitzendingen van het Filosofisch kwintet volgde, die vele tijdschriften uitploos om vervolgens het voor Tenach en Evangelie belangrijkste te kopiëren, te bundelen en uit te geven als de Lutherse Brandweer, een knipselkrant waarvan ik tot op de dag van vandaag dankbaar gebruik maak, zo'n intellectueel was er maar één! Daarom ben ik heel blij dat ik van het bestuur de toestemming kreeg om aan jou, Jan, het eerste exemplaar te overhandigen. Zonder jou zou dit boek (in ieder geval in deze vorm en deze omvang) er niet gekomen zijn. Als je ooit nog gevraagd wordt naar die schriftjes, kun je zeggen: het staat allemaal in het boek!

